

Відбудовний період в Україні: політичні, соціально–економічні, морально– психологічні чинники і тогочасні виклики

З'ясовуються основні політичні, економічні, соціальні та морально–психологічні компоненти відновлення індустріального потенціалу республіки у повоєнний період. Матеріал містить аналіз теоретичного доробку провідних істориків та економістів зарубіжжя, а також власні інтерпретації автором досліджуваних процесів.

Ключові слова: економіка, важка промисловість, індустрія, план, баланс, фінанси, відбудова, соціальна сфера, ВПК.

Ще півтора – два десятиліття тому відправною точкою аналізу й оцінок міжнародних, внутрішньо – політичних, економічних соціальних процесів, що мали місце в СРСР у повоєнний період, вважалась Друга світова(Велика Вітчизняна) війна. Це переконання сформувалося під впливом вражень гігантських людських, матеріальних втрат, все понизуючого трагізму, негативних наслідків, не подоланих остаточно і донині. Не піддаючи сумніву період 1939– 1945 рр. як самодостатній об'єкт прикладання зусиль науковців, слід зазначити, що події другої половини 40–х – 50 – ті роки за багатьма параметрами заслуговують на подібний статус, хоча не можуть конкурувати з попереднім часовим відрізком з уже вказаних причин.

У радянській літературі подолання наслідків війни плавно і логічно витікає з воєнної доби (в Україні відбудовні роботи й повернення до мирного життя розпочалося у 1943 р. відразу після вигнання окупантів),. Тяглість і наступність політичного курсу, вірність ідеологічним постулатам «марксизму – ленінізму», соціалістичним засадам господарювання стверджувалася не тільки пролонгацією принципів управління країною, а й, здавалося б, таким малопомітними «штрихами», як продовження довоєнного порядку п'ятирічок, партійних з'їздів, сесій Верховної Ради СРСР та союзних республік. Це мало демонструвати безперервність соціалістичного будівництва, правильність обраних орієнтирів, непохитність у досягненні поставленої мети. Ця, майже параноїдальна схильність до універсалізації більшовицьких (комуністичних, соціалістичних) ідейно – політичних маркерів збереглась до початку 90– х років і слугувала одним з вагомих доказів нездатності Системи до маневру, осучаснення, трансформацій відповідно до вимог часу.

Відомий американський фахівець з економічної теорії П. Грегорі з цього приводу писав: « У офіційних радянських публікаціях незміно культивувався казка про «наукове планування» – міфічну економіку, гармонічний розвиток якої забезпечують математично вивірені баланси, які розраховані всезнаючими плановими органами та втілюються в життя самовідданими виробниками. Упродовж всього існування Радянського Союзу не існувало ні неприкрашених спогадів офіційних осіб, ні вільної преси, ні будь–яких інших джерел, які могли б розповісти про те, яким саме чином і настільки успішно працювала система» [1,с.15]. Апологетична спрямованість радянської літератури, що оперувала такими категоріями, як «широкомасштабне політико – економічне узгодження функцій», «стратегічні моделі поведінки» та інші лише драгували західний науковий світ.[2]

Зарубіжні економісти й радянологи навіть на обмеженій джерельній базі змогли розкрити природу і «родові плями» «соціалістичного способу» господарювання. Сповнені скепсису праці Л. фон Мізеса та Ф. Хайека [3,с.510–550] містили твердження про неефективність бюрократичного управління державними підприємствами й оцінку нежиттєздатності системи як такої.

Вчені доводили, що центр не здатний планувати й призначати ціну на мільйони товарів та послуг, а координаційні та мотиваційні проблеми у такій комплексній системі – нездоланні.

Західні дослідники долали джерельний дефіцит, критично опрацьовуючи ретельно цензуровану пресу, «дугі» статистичні дані, інтерв'ю з емігрантами та зрідка на власні очі знайомлячись з тим, як функціонував соціалістичний устрій. Тому результати їх напрацювань становлять предмет зацікавлення насамперед не емпіричною базою, а теоретичними викладами й інтерпретаціями[4].

Ще в перших працях Д. Граніка й Д. Берлінера, що з'явилися у 50 – ті роки, були запропоновані нестандартні рішення загадкової живучості створеного більшовиками суспільно – економічного ладу. На їхнє переконання, радянські менеджери нижньої ланки (головні інженери, бухгалтери, плановики) мали на мікроекономічному рівні неочікувано великі повноваження, що виходили за межі планової системи. Всередині планової системи існувало широке поле для позапланової діяльності, пов'язаної з пошуками можливостей для існування. Підприємства вдавалися до самозабезпечування, не очікуючи лімітів з центру, приховували інформацію від вищих інстанцій, укладали «опортуністичні союзи» зі своїм безпосереднім керівництвом проти центральних властей[5].

В. Тремлі й Г.Гроссман пішли ще далі, вказавши на існування в Радянському Союзі величезної «тіньової економіки», що співіснувала одночасно з легальною і постачала підприємства і споживачів матеріалами, товарами й послугами, якими їх не могли забезпечити плановики[6,с.25–40].

Однак ці констатації небагато давали для розуміння алгоритму функціонування центральних органів радянської влади, а також яким чином вони взаємодіяли та вирішували проблеми планування, які сфери вдавалося охопити центральним плановим установам, а які залишалися не охоплені планом, і, врешті – решт, – якими були справжні цілі вищого керівництва держави[1,с.17].

Про недоліки більшовицької моделі господарювання та прорахунки правлячої верхівки СРСР більш предметно стали писати після того, як вона, незадоволена станом розвитку « народного господарства», санкціонувала обговорення економічних реформ[7]. На неспроможність господарських структур забезпечити винагороду економічних суб'єктів, що брали на себе певні ризики, прагнучи досягнути кращих виробничих показників, звернув увагу Д. Берлінер. Він трактував цю обставину як суттєве гальмо на шляху до технічного прогресу[8]. Постійну увагу привертало питання, пов'язані з методологією та практичним інструментарієм планування. Г.Гроссман на підставі своїх спостережень дійшов висновку про те, що відсутність практичної можливості правильно підрахувати норму віддачі основних витрат вела до того, що планові органи готували для фінансових інстанцій пропозиції для ірраціональних інвестицій[9,с.311–343]. Що стосуються реформаторських ініціатив, то вони не знайшли підтримки у радянській верхівці і в першу чергу, Й. Сталіна. Всі проекти не витримуючи політичної експертизи вождя, наштовхуючись на протидію консервативної частини його оточення, відкладались і затягували країну, за словами Г. Шрудера, у «вдворот реформи»[10].

Якщо узагальнити вади економічної системи радянського зразка, проаналізовані в працях зарубіжних авторів, залишається відкритим тільки одне питання: як така система взагалі могла існувати?

На відміну від ідеалізованих оцінок деяких російських і зарубіжних дослідників, які вважають неефективність адміністративно – командної економіки результатом не помилковості чи недієздатності самої ідеї, а некомпетентних рішень невмілих політиків, [11,с.3–29] Р. Пауел запропонував свою версію. Він вважає, що система могла насправді генерувати цілком достатньо необхідної інформації, аби бути «працездатною», хоча використовувала ті джерела економічної інформації, які за ринкового способу господарювання вважаються нестандартними, вторинними. Партійно – господарські функціонери використовували дані й факти, що містилися в численних запитах і телефонних дзвінках від підлеглих, скаргах, петиціях, пропозиціях і т. д., для того, щоб

на їх основі визначити, що необхідно робити в першу чергу, а що може зачекати чи потребує додаткових зусиль.

Теоретична гіпотеза дослідника зводилася до того, що соціалістичний устрій міг протриматись такої тривалій час через те, що радянська бюрократія різних рівнів навчилася використовувати таку інформацію для ухвалення економічних рішень, корекцію окремих заходів у сфері організації господарського життя. Та Пауел не переконував в тому, що «нецінові сигнали» давали можливість системі працювати, він стверджував, що завдяки цьому вона діяла [12, с. 69–73].

Нинішній етап осмислення цієї епохи диктує необхідність з'ясування не тільки зовнішньої атрибуції тих чи інших явищ, а й їхньої глибокої природи, мотиваційних чинників і перспективних наслідків.

У зарубіжній літературі утверджується погляд на ці питання через призму тогочасних викликів. Продуктивність таких підходів виправдана з огляду на взаємообумовленість військово – політичних та економічних явищ, що відбувалися у багатьох країнах, які пережили війну.

Для Радянського Союзу вихід з війни мав подвійну якість. По – перше, перемога у війні спільно з західними демократіями забезпечувала СРСР статус держави, до якої з повагою і вдячністю ставилися в багатьох країнах Європи за порятунок від «коричневої чуми». Позитивний образ «Країни Рад» доповнювала його роль у заснуванні Організації Об'єднаних Націй. Нарешті, фактичне домінування у Центральній, Східній і частково Південно – Східній Європі перетворювало Радянський Союз на потужного регіонального лідера. Прагнучи ствердитися у цій ролі, Москва значні матеріальні ресурси спрямовувала на утвердження прорадянських режимів у цих країнах, відродження їхньої економіки, вирішення соціальних проблем.

По – друге, вигравши війну, правлячий режим одержав додаткові аргументи на користь власної легітимзації. Оскільки «переможців не судять», правляча верхівка могла «списати» не тільки свої довоєнні «гріхи» прорахунки воєнної доби, а й створити своєрідний запас міцності на випадок майбутніх невдач. Залишивши у своєму арсеналі такі засоби як примус, репресії, фабрикація справ проти окремих діячів та цілих категорій населення, невідкріплену справами демагогію про соціальну орієнтацію політики і демократизм радянського ладу, режим уміло маскував одноосібну владу вождя, свій тоталітарний характер, відсутність бажання змінити на краще життя людей. Однак представники управлінського істеблішменту щиро вірили в те, що саме такі методи є найефективнішими для виконання поставлених партією завдань. Тому воєнно – комуністичні важелі мобілізації суспільства, виправдані в умовах війни та інших екстремальних періодів у житті країни, практично без змін переносилися на повосенний мирний час.

При цьому навряд чи доречно вести мову про «кредит довіри» як певний оформлений феномен, адже практично всі акції волевиявлення й суспільно – політичні ініціативи «вели» відповідні ідеологічні служби. І лише за документами спецслужб можна відстежити широкий спектр оцінок людьми різних професій, соціального становища, віку, освіти радянської системи, заходів партії та уряду в соціально – економічній, політичній, військовій, культурно – освітній сферах. Вони свідчать, що значна частина українського соціуму не була засліплена пропагандистськими гаслами й досить критично сприймала тогочасну дійсність. Та все ж війна стала тим «останнім доказом королів» на користь «правильної» теорії і практики більшовизму, «переваг» соціалістичної системи, який «бив козири» опонентів радянської влади. В арсеналі апологетичної риторики не останнє місце посідала теза про те, що сталінська стратегія індустріалізації у роки перших п'ятирічок створила передумови перемоги у Великій Вітчизняній війні (про ціну промислового стрибка тоді не йшлося). Тому й післявоєнна економічна політика подавалася як продовження цього виправданого життям курсу.

Важливою економічною передумовою відбудови вважалась керівна роль Комуністичної партії. Під час війни виникло багато надзвичайних органів (у першу чергу Державний Комітет Оборони), що перебрали на себе фактично всі владні функції, вирішення стратегічних і оперативних завдань. Та, залишаючись ідеократичною державою, Радянський Союз давав унікальний приклад дублювання повноважень партійних та всіх

інших (військових, політичних економічних) структур. Більше того, партійний апарат був пристосований до розв'язання господарських питань навіть краще, ніж радянський, оскільки, наприклад, обласні партійні комітети мали відповідні промислові відділи й найбільш досвідчені кадри, що дозволяло місцевим керівникам втручатися в роботу підприємств навіть союзного підпорядкування. Відсуваючи господарські органи на другий план компартійні інстанції створили ситуацію, що викликала занепокоєння в самому політбюро. 24 січня 1944р. Маленков, Молотов і Хрущов передали на розгляд Сталіна проект постанови ЦК ВКП (б) «Про поліпшення державних органів на місцях». Вважаючи ненормальною практику, «коли місцеві керівники партійних і радянських органів дублюють один одного, часто займаючись одними й тими ж питаннями», автори документа висловили переконання, що «оперативне керівництво господарським культурним будівництвом має зосереджуватись в одному місці – в радянських органах». Далі наголошувалося: «Зосередити кращі кваліфіковані кадри з керівництвом господарством у радянських органах і перетворити їх на ділі (!) в повноправні органи державного управління, що цілком відповідають за стан господарства і культури країни на своїй території»[13].

Не зважаючи на досить вагомні аргументи на користь оптимізації управлінського апарату й розмежування компетенцій та функцій партійних радянських органів, Сталін не дав згоди на будь – які зміни. Залишаючись жорстким прагматиком, він не бажав давати щонайменших підстав думати, що партійне всесилля може бути хоча б у якийсь спосіб обмежене. Поставивши собі на службу партапарат, вождь розумів, що тільки через нього він може впливати на все суспільство, контролювати всі сфери життєдіяльності держави, а значить, як завгодно довго залишатися при владі.

Та при цьому Сталін завжди надавав великого значення формальній атрибуції влади. Ідеологічні служби обрамлювали такі заходи апеляцією до Конституції СРСР, союзних республік, що мало переконувати громадян у тому, що всі їхні права неухильно дотримуються. Потужним засобом легітимації режиму стали вибори до Верховної Ради СРСР 1946 р., Верховної Ради УРСР та місцевих Рад 1947 року. Виборчі кампанії були максимально використані не тільки для того, щоб мобілізувати населення на участь у політичних і соціал – економічних заходах, а з тим, щоб детально з'ясувати морально – психологічний стан і настрої різних категорій суспільства, виявити й ізолювати опозиційні, «шкідливі» елементи.

Люди по – різному сприймали можливість реалізувати своє виборче право: одні з непідробним ентузіазмом, інші – досить критично. Для прикладу, робітник одеського заводу «Трансигнал» Свешников зізнався: «Багато радісних подій було в моєму житті, але день 9 лютого я ніколи не забуду. Я йшов на вибори зі своїми друзями, товаришами по роботі як на велике свято»[14].

А от інженер Комаровський (Харківський заводу № 75) висловлювався в душі тодішньої пропаганди: «Тепер на Заході навмисне затягують вибори, наш уряд, навпаки, цілком чітко і ясно оголосив про вибори, вони відбудуться точно у визначений термін і, безумовно, будуть найдемократичнішими»[15, арк.2].

Натомість його колега з Єнакіївського металургійного заводу особливого оптимізму не поділяв: «Мабуть, не дочекаємось того часу, коли в Радянському Союзі проходять дійсно демократичні вибори. В цих виборах немає нічого демократичного, доводиться голосувати за того, хто вже внесений до списку»[15, арк.5].

Попри таке розмаїття оцінок, влада домоглася звичних високих показників участі громадян у виборах й кінцевого успіху: «блок комуністів та безпартійних» отримав понад 99 % голосів виборців.

Це давало підстави правлячій верхівці на всю потужність експлуатувати тезу про «моральність – політичну єдність партії і народу», «повну довіру до радянського уряду», «готовність народу до нових випробувань» тощо.

До політичних чинників перебудови життя на мирний лад слід віднести нав'язування владою суспільству антагоністичного ставлення до «капіталістичного ладу», трактування міжнародної ситуації як такої, що загрожує війною агресивних імперіалістичних держав проти Радянського Союзу. Очікування нового збройного зіткнення легко відстежити у висловлюваннях громадян, що фіксувалися спецслужба-

ми. Те, що ці настрої формувалися під впливом ідеологічних служб, підтверджується творенням образу нового ворога – США. Сам Й. Сталін робив інформаційний посил такого спрямування: «Ми оточені ворогами – це зрозуміло всім. Вовки імперіалізму, що нас оточують, не сплять»[16,с.225].

Доволі своєрідну поляризацію повоєнного світу окреслили старший викладач педінституту Гординська (м. Сталіно): «Міжнародне становище зараз чітко визначалось. Світ розділився на дві ворожі частини: англосаксів і комуністів...»[17,с.88]. Архітектор Львівського облпроект М. Микула був переконаний: «Війна неминуча і буде розв'язана нами на Заході: Радянському Союзу потрібно німецька промисловість, оскільки своя не забезпечує зростаючих потреб у техніці. Якщо Америка не зможе дати відсічі, коли Радянський Союз почне прибирати до своїх рук Західну Німеччину, то пізніше їй складно буде боротися з СРСР»[18,арк.10,11].

Нагнітання страху перед можливою війною продовжувалася упродовж 15 – 20 повоєнних років і слугувало інструментом налаштування суспільства на нові випробування, прищеплення готовності капіталістичного життя, а також підставою для нарощування військово – промислового комплексу й мілітаризації економіки в цілому за рахунок розвитку соціальної сфери.

Соціальну групу чинників відкриває зміна демографічної ситуації в республіці внаслідок війни. Людські втрати України й донині оцінюються приблизно (у 8 – 10 млн. чол.) Сотні тисяч людей були скалічені фізично й морально. І навіть ті хто не дістав фізичних ушкоджень, зазнав невимовних психологічних потрясінь через втрату близьких, рідних, осель, майна, від побаченого й пережитого на фронті та в окупації[19,с.561].

На фронт мобілізували найбільш працездатну й репродуктивну частину чоловічого населення, значна частина якого загинула – чи була скалічена. Велика кількість втрат молодих чоловіків пов'язана з діями радянського антинацистського руху Опору й українського самостійницького руху. Окрім полеглих, від рук гітлерівських карателів, це ще й десятки тисяч репресованих учасників українського підпілля, що продовжувало діяти до середини 50 – х р., та членів їх родин.

Незважаючи на те, що найрозвинутіші індустріальні регіони (Донбас, Придніпров'я, Слобожанщина) були звільнені від окупантів ще в 1943 р., а Південь – на початку 1944 р., розраховувати на швидке повернення мешканців, мобілізованих з цих областей в діючу армію, не доводилось. Більше того, від лютого 1943р. до жовтня 1944 р., з території України до радянських Збройних сил було призвано ще 3 млн.692,5тис. осіб (з них – від 600 до 900 тис. повторно)[20,с.325]. Вони залишалися в Червоній армії до завершення війни в Західній Європі та на Далекому Сході, де проти Квантунської армії Японії довелось воювати багатьом нашим співвітчизникам.

23 червня 1945р. 12 – а сесія Верховної Ради СРСР затвердила закон «Про демобілізацію старшого за віком особового складу діючої армії». 5 липня 1945 р. його реалізація перейшла у практичну фазу. Упродовж липня – серпня 1945 р. було звільнено в запас військовослужбовців 13 старших вікових груп. Наступні етапи демобілізації здійснювалися на підставі спеціальних указів Президії Верховної Ради СРСР. Відповідно до указу від 25 вересня до кінця 1945 р. в ході другої черги було демобілізовано 10 категорій військовослужбовців (фахівців різних спеціальностей, учителів, студентів, жінок). Указ 20 березня 1946 р. розпочав 3–ю чергу звільнення з лав Червоної армії (травень – вересень 1946 р.). Укази 22 жовтня 1946 р. та 4 лютого 1947 р. завершили демобілізаційну компанію. До початку 1948 р. чисельність радянських Збройних сил зменшилась на 8,5 млн. осіб (у штатному складі залишилося 2 млн. 874 тис. чол.). На думку науковців, ця кількість особового складу Радянської армії удвічі перевищувала тогочасні оборонні потреби країни. Разом з тим дані про демобілізацію в СРСР спростовують твердження деяких тогочасних політиків (у тому числі прем'єр – міністра Великобританії К. Етлі) та зарубіжних авторів про утримання СРСР від скорочення власних Збройних сил, що провокувало загострення повоєнної міжнародної ситуації[21,с.321,322]. Точна кількість звільнених у запас громадян Україна допоки не встановлена. Якщо екстраполювати їхню частку в Збройних силах (близько 20 % на завершальному етапі війни) на число демобілізованих, то за дотримання цієї про-

порції йдеться про 1,3 – 1,4 млн. осіб. Більшість вчорашніх воєнних змінили зброю на робочий інструмент та сільськогосподарський інвентар, хоча й це не дозволило ліквідувати хронічний дефіцит робочих рук у відбудовний період.

Тому уряд вдався до напівпримусових засобів залучення трудових ресурсів на відбудову індустріальних об'єктів та на роботи у вугільні та інших галузях промисловості. Брак кваліфікованих кадрів намагалися подолати шляхом примусового набору молоді з усіх регіонів республіки у школи фабрично – заводського навчання (ФЗН) і ремісничі училища (РУ), причому більшості юнаків та дівчат залучалися з сільської місцевості.

На ідеологічному рівні ці заходи впліталися в марксистко–ленінське вчення про « союз селянства, робітничого класу й інтелігенції», що мало кристалізувати тезу про гомогенність радянського суспільства, непорушну єдність корінних інтересів та рівний соціальний статус різних категорій населення. Насправді до вирівнювання становища різних соціальних груп було дуже далеко.

Та існував критерій, що робив усіх рівними перед владою. Йдеться про прискіпливу оцінку поведінки кожної людини, яка пережила окупацію. Масове вилучення всіх, хто відкрито співпрацював з ворогами, – поліцаїв, старост, співробітників міських управ, керівників громадських господарств, військовослужбовців різноманітних збройних формувань та інших – супроводжувалося ретельною перевіркою («фільтрацією») українських остарбайтерів та військовополонених, які поверталися на батьківщину з чужини. Десятки тисяч колаборантів були засуджені і відбували покарання в системі ГУЛАГУ.

Режим вдався до родинного заручництва, репресуючи разом з «ворогами народу» і «зрадниками Батьківщини» їхні родини. «ЧСИР» та «ЖИР»(російська абревіатура «член семьи изменника Родины» та «жена изменника Родины») тисячами поповнювали табори у віддалених районах СРСР. Туди ж вивозили родини учасників українського самостійницького підпілля. Такі кроки вимивали з України значну кількість потенційних робочих рук, порушували усталені соціальні зв'язки і деформувало структуру населення.

Досить відчутним негативним соціальним наслідком війни стала суттєва зміна статевого складу дорослого населення республіки. Через відсутність необхідної кількості чоловіків жінки змушені були освоювати суто чоловічі професії, професії, працювати на фізично важких та шкідливих видах робіт. У поєднанні з іншими несприятливими факторами це погано впливало на стан їхнього здоров'я, зменшувало час, який вони могли приділяти родинам та дітям. Разом з тим залучення до розбирання завалів, ремонтних та відбудовних робіт значної кількості домогосподарок сприяло їх соціальній інтеграції, громадській активності.

Серед негативних соціальних чинників, які супроводжували відбудову важкої індустрії, – майже суцільна руйнація об'єктів соціально–культурного та комунально–побутового призначення. В УРСР від бойових дій та окупації постраждало 714 міст та містечок (42% усіх міських поселень, що зазнали руйнувань на всій території Радянського Союзу). У великих урбаністичних центрах було ушкоджено 45% житлового фонду. Без житла залишилося близько 10 млн. мешканців республіки – чверть її населення. Тільки у столиці після вигнання окупантів майже 50 тис. киян знайшли прихисток у землянках[22,с.326]. Та найбільшого поширення цей вид житла набув у Донбасі – регіоні з найбільшою густотою населення в країні. Від часу вигнання гітлерівців до 1 серпня 1944 р. у Сталінській області було відновлено тільки 35 тис. м² житлового фонду, 4 клуби, 7 дитячих садків, 1 ясла[23,с.195]. У Кривбасі упродовж 1944–1945 р. вдалося відбудувати 209 тис. м² житла, 19 лікарень, 36 шкіл, 15 клубів, 41 дитячий садок і ясла[24,с.138,139]. До середини 1945 р. В цілому по республіці відбудовано і заново споруджено 10,3 млн. м² житла. Житловий фонд міст і робітничих селищ у цей час ледь сягав 75% рівня 1940 р.[25,с.422]. Ще тривалий час по війні перенаселені гуртожитки бараки і землянки слугували притулком для багатьох робітничих родин. Багато родин залізничників використовували під житло вагони й інші малоприспособовані споруди.

У більшості населених пунктів України перестали функціонувати електро– й енергопостачання, водогінна й каналізаційна системи, транспорт, мережа санітарно–

медичних, оздоровчо-санітарних, комунально-побутових установ (пралень, лазень, перукарень), торгівельних закладів. Все це ускладнювало санітарно-епідеміологічну ситуацію, згубно позначалося на стані здоров'я людей, їхній працездатності. Вже в 1943–1945 рр. уряд вживав заходів для відновлення соціально-побутової сфери, хоча за обмежених ресурсів зробити це було досить складно. Доводилося максимально напружувати сили місцевих органів влади, трудових колективів, адміністрації підприємств, аби налагодити роботу об'єктів соціального призначення. Так, у Донбасі до травня 1945 р. відновили роботу 50% установ побутового профілю, у тому числі 344 лазні, 257 пралень, 272 дезактиваційні камери, 334 майстерні з пошиття й ремонту одягу, взуття і побутових предметів[26,с.295].

До літа 1945 р. в республіці введено в дію 137 електростанцій, 105 водогонів, 210 міських лазень та механічних пралень. У 19 містах відновився рух трамваїв[27,с.422,423]. Вживалися заходи для запобігання поширенню інфекційних хвороб, виникненню епідемій та епізоотій. Весною 1944 р. в республіці створили 15 санаторно-епідемічних загонів, що обслуговували 9 областей, 65 районів, 654 села. Здійснювалась повсюдна санітарна обробка населення, наводився порядок у будівлях, подвір'ях, місцях громадського користування. Швидко відновили роботу медичні заклади. Якщо у 1943 р. в республіці налічувалося всього 15 тис. лікарняних ліжок, то на 1 вересня 1945 р. – 103 тис. До закінчення війни відбудовано й відремонтовано 4025 поліклінік та амбулаторій, понад 800 жіночих консультацій та дитячих поліклінік, 827 санаторно-епідеміологічних станцій, відкрито 289 нових дитячих молочних кухонь.

Масове сирітство, безпритульність, а також загибель дітей диктували необхідність невідкладних кроків у справі захисту материнства і дитинства. 8 липня 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, поліпшення охорони матерів та дітей. Через рік після появи цього документу в Україні відновили роботу 2700 дитячих ясел на 13 тис. місць та 69 дитячих будинків на 4253 місця[27,с.424]. Звичайно, цього було недостатньо, аби в повному обсязі задовольнити потреби в дошкільних дитячих установах. Та все ж життєві заходи створили передумови для поліпшення умов утримання, харчування й виховання дітей, що позитивно позначалося на настроях зайнятих на виробничих роботах та виробничтві батьків.

Значних зусиль потребувало відновлення освітньої системи. За час війни та окупації багато дітей, підлітків та молоді втратили можливість одержувати знання, вміння і навички у початкових, середніх, спеціальних та вищих навчальних закладах. На кінець 1943–1944 навчального року у визволених регіонах України діяли 12802 школи з контингентом 1770 тис. учнів, а на початок 1944–1945 навчального року – 25931 школа з 4500 тис. учнів[27,с.426]. Важливе значення для економіки мав розвиток системи спеціальної освіти. Для працюючих підлітків з жовтня 1943 р. розпочали організувати школи робітничої молоді. У 1944–1945 рр. в республіці налічувалося 292 таких заклади, в яких навчалось 44, 6 тис. осіб[28,с.116].

Перспективи відбудови та розвитку індустріального потенціалу ставили на порядок денний питання про підготовку молодих кваліфікованих робітничих кадрів. Якщо в 1941 р. в республіці діяло 316 шкіл ФЗН та ремісничих училищ (130 тис. учнів), то в 1944 р. вдалося поновити роботу 176 таких закладів (60,1 тис. учнів), а в 1945 р. – 199 (127,8 тис. учнів)[29,с.466]. Упродовж 1944 р. на курсах, гуртках, у технікумах, стахановських школах, що діяли на підприємствах чорної металургії, навчалось 26919 чол. [24,с.94]. У 1945 р. Навчально-виробничий процес налагоджено у 532 технікумах, у яких налічувалося 164 тис. учнів.

Кадри вищої кваліфікації – інженерів, конструкторів, технологів – у 1945 р. готували 150 вузів (137 тис. студентів). Щоправда, в цьому навчальному році вони випустили тільки 8360 фахівців різних профілів, у яких лише частина прийшла на виробництво. Та надалі система вищої освіти нарощувала підготовку спеціалістів для найважливіших галузей виробництва.

Зважаючи на закритий характер радянського суспільства, розраховувати на впровадження інноваційних технологій з-за кордону не доводилося. Тому великі сподівання покладалися на вузівську й академічну науку. У 1945 р. відновили діяльність 267 (83%

довоєнної кількості) науково-дослідних установ, у тому числі інститути академії наук УРСР. Вчені розробляли в цей час близько 3 тис. актуальних тем, що мали фундаментальний теоретичний і практичний характер[30,с.429,430]. Значна частина винаходів та розробок відразу впроваджувалась у виробництво. Наукові співробітники інститутів електрозварювання, енергетики, чорної металургії, геологічних наук АН УРСР, відомчих науково-дослідних установ багато зробили для того, щоб прискорити відродження господарства республіки, вивести індустрію на якісно новий рівень і забезпечити її прискорений розвиток. На жаль, самі наукові заклади постраждали від бойових дій, евакуації та реєвакуації, окупації, тому потрібен був час і кошти для налагодження їхнього повноцінного функціонування.

Для мобілізації громадян на виконання відбудовної програми широко використовувались різноманітні форми культурно-масові роботи. До війни саме осередки культури були центром ідеологічного впливу на всі категорії населення. У зв'язку з цим зусилля уряду, місцевих органів влади, громадських організацій та трудових колективів спрямовувалися на відновлення матеріальної бази закладів культурного профілю: приміщень, бібліотечних, музейних, архівних фондів, інвентаря тощо. Вже до кінця 1943 р. у визвольних областях України поновили діяльність 268 будинків культури і районних клубів, 3540 сільських клубів і хат-читалень, 508 бібліотек, 29 театрів, 4 філармонії, 11 музеїв. Інформаційний простір заповнювали 1 радіостанція (до війни – 8) та 330 радіовузлів. Як і в 30-ті роки, великою популярністю користувався кінематограф – потужний засіб ідеологічного й морально-психологічного впливу на суспільство. У цей час населення обслуговували окрім стаціонарних ще й 192 пересувні кіноустановки[31,с.31–32]. Організація культурної роботи серед широких мас населення, залучення трудящих до художньої самодіяльності, творчості сприяло піднесенню загального культурно-освітнього рівня, що позитивно відбивалось на їх ставленні до праці.

Водночас підвищена увага приділялась відновленню діяльності професійних творчих колективів, більша частина яких поступово поверталася з віддалених районів СРСР. На кінець 1945 р. в республіці відновили роботу 3 театри опери та балету, 77 драматичних і музично-драматичних, 23 театри музичної комедії, юного глядача, мініатюр і ляльок, (73% довоєнної кількості)[27,с.433].

Ефективним інструментом соціальної організації населення України залишалась періодична преса, плакатна продукція, листівки. Відновлюючи в кожній області й районі випуск газет, влада забезпечувала повсюдний і систематичний вплив на масову свідомість громадян.

У безпосередньому зв'язку з соціальними перебувають морально-психологічні чинники відбудовного процесу. Найголовнішим серед них слід вважати нову морально-психологічну атмосферу в суспільстві, що формувалась під впливом перемоги над гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Однак є підстави вважати, що на фоні загальної ейфорії досить помітними були й інші настрої – обмануті очікування, розчарування владою, скепсис щодо широких обіцянок і стурбованість, і невдоволення складною соціально-економічною ситуацією в країні, обурення тим, що режим не відмовився від репресій, як засобу упокорення народу й ліквідації будь-яких опозиційних проявів.

По-різному оцінювалися й заходи, що спрямовувались на нормалізацію товарно-грошового обігу й забезпечення людей продуктами харчування й предметами першої необхідності. 14 грудня 1947 р. Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП (б) ухвалили постанову « Про проведення грошової реформи та про відміну карток на продовольчі та помислові товари». Керівник республіки М. Хрущов з цього приводу згадував: «Хоча і нелегко, Україна долала труднощі. І в тому ж 1947 році було скасовано карткову систему. Життя засвідчувало, що у розв'язання надзвичайно складних завдань відродження зруйнованого господарства люди виявили не лише самовідданість, а великі сподівання. Сподівання на щасливе майбутнє, на нормальне життя, в якому не буде беззаконь, сваволі. Сподівань на те, що повага до людини праці стане не лише постійним гучним гаслом, а повсякденною дійсністю»[32,с.316]. А ось яку думку висловила одна з вінницьких студенток: «Це новий метод, щоб підняти суспільну думку. Зміст

то добрий, але побачимо, які будуть результати. Конституція теж має гарний зміст, але на ділі зовсім інше»[17, с.85]. Емігрантське видання «Українська Думка» у 1949 р. вмістила матеріал, у якому учасник війни Токарев давав гостро критичну оцінку дій режиму: «Чому наші люди не мають мінімум добробуту? Тому, що в нашій системі найвище цінять обдурювання свого власного народу і безвідповідальну демагогію. Брехливого пропагандою ми вбили свідомість мас... Наш централізований тоталітарний абсолютизм і партійно-політична бюрократія обірвались од мас, не розуміють інтересів і потреб мас... Наші робітники надалі живуть або в баракових гуртожитках, або дуже незручних житлових умовах. Наша трудова інтелігенція не має і половини того добробуту, що ним користується інтелігенція Заходу»[33, с.117].

Та все ж, попри значне розходження у сприйнятті внутрішньої політики радянської влади, більшість населення усвідомлювало необхідність своєї власної участі у відродженні країни. Фізична й моральна втома від війни, гіркота й біль втрат, бажання повернутися до впорядкованого мирного життя спонукали людей до праці й громадської активності.

Досвід життя в окупації, що супроводжувався терором, економічним визиском і пограбуванням, депортаціями, примусовим вивезенням на роботу до Райху створив підґрунтя для порівнянь на користь радянської влади, що сприймалась як доволі жорстка, та все ж «своя». Навіть згадки про всі образи і кривди, заподіяні більшовицьким режимом, не змогли істотно змінити рівень лояльності переважаючої частини суспільства до правлячої верхівки. Нарікання здебільшого спрямовувались на адресу місцевих властей, що виявляли нерозпорядливість, тяганину, бюрократизм, байдужість до людських потреб. Усвідомлюючи, що лише через важку повсякденну працю можна подолати жахливу руїну, люди «впрягалися» у спільні зусилля, завдяки чому республіка поступово поставала з попелу.

Найважливішою складовою відбудовної епопеї були економічні чинники. Щонайперше слід визнати, що у державі і суспільстві не існувало жодної альтернативи відродженню зруйнованої економіки. Відбудова постала як сувора, нагальна необхідність, що диктувалась потребами життєдіяльності суспільного організму держави. До того ж, йшлося про синхронне відновлення промислового й сільськогосподарського виробництва, транспортної структури, торгівельної мережі, соціальної сфери, оскільки «випадання» одного з цих сегментів неминуче тягнуло за собою негативні наслідки для всіх інших. Отже, системний, комплексний підхід до вироблення відбудовної стратегії та її реалізації став основним засадничим принципом.

В умовах командно-адміністративної системи ще одним визначальним принципом вважалася сувора централізація. Дублювання функцій партапарату і радянських органів кардинально нічого не змінювало. Економічні відносини в СРСР регулювалися не ринковою кон'юнктурою, а політичними міркуваннями. Монополізувавши всі важелі розподілу матеріальних та фінансових ресурсів, центр перетворив їх на інструмент впливу на республіканських лідерів та провідних представників корпусу «червоних директорів». За словами В. Лазарева й П. Грегорі, розподіл дефіцитних товарів (маються на увазі ліміти для промислових підприємств) відбувалося під дією політичних факторів за ігнорування економічними[34].

Ще один наріжний камінь економічного вчення більшовицького зразка становила плановість. В сучасній історико-економічній літературі критично осмислюється ця «родова ознака» соціалістичного способу господарювання. Сам процес планування був хаотичним і непрозорим. Чим нижчим був рівень затвердження планів, тим більшим змінам він піддавався у майбутньому. Слідом за Мізесом і Хайеком нинішні дослідники заперечують застосування наукових моделей планування в СРСР. Ресурси розподілялися здебільшого на підставі інтуїції, а фахівці – плановики мали певні уявлення чи не мали зовсім жодних уявлень про те, як встановлювалися обсяги виробництва і ресурси, що виділялися. При цьому вчені доходять висновку, що «важко було створити оперативну систему планування, що більшою мірою сприяла досягненню політичного впливу»[1, с.269].

4-й 5-річний план «відбудови і розвитку народного господарства» мав підкріпити переконання у тому, що керівництво держави опанувало ситуацією і чітко знає, якими

засобами досягти результату. Всі інші деталі планового процесу, розподілу та контролю за ефективність використання ресурсів перебували «в тіні», залишаючись внутрішньою справою управлінської бюрократії та керівників підприємств. За своєю суттю радянська економічна модель базувалась на «ручному управлінні», що подавалося як перевага й один з непорушних «законів соціалізму». На ділі навіть часткова відмова від тотальних регулятивних функцій на користь ринкових відносин лякала Сталіна, який боявся втратити контроль над цією велетенською машиною.

Наполегливі ж заклики дотримуватися «законів соціалізму» лише зайвий раз засвідчували прагнення до консервації існуючої системи. Несприйняття ринку й торгівельно-грошових регуляторів як дійового економічного інструменту закладало диспропорції в розвиток різних секторів і галузей виробництва, залишало на периферії соціальну сферу.

Серед вирішальних чинників відновлення промислового потенціалу було питання про джерела фінансування. Перехід на мирні рейки господарювання й потреби відбудови потребували значних капіталовкладень. А вони можливі тільки за умови великих нагромаджень що, до того ж створюються високими темпами. Одночасно необхідно було відрегулювати грошовий обіг, зміцнити кредитні відносини й підняти купівельну спроможність карбованця. Друга група заходів розв'язувалась у ході грошової реформи 1947 р., а перша стала складовою частиною програми фінансового забезпечення п'ятирічки.

Відсутність зовнішніх кредитів, від яких радянський уряд фактично сам відмовився з принципових політичних міркувань, проігнорувавши «план Маршалла», а також припинення надходжень з внутрішніх джерел (воєнного податку, лотерей тощо) підштовхнуло до пошуку альтернативних ресурсів. Жорсткі заходи економії у поєднанні з відродженням легкої, текстильної, харчової та інших галузей поживали ринок товарів. Держава отримала більше доходів, ніж передбачалося, що створило підґрунтя для успішної реформи 1947 р. До середини 1949 р. кількість грошей, що перебували в обігу, в 1,35 рази перевищила довоєнний рівень, а роздрібний товарообіг – в 1,65 рази. Міцність фінансової бази, на переконання тодішнього міністра фінансів СРСР А. Зверєва, виявилась і в тому, що держава, спираючись на додаткові резерви, змогла збільшити планові завдання на другий (1947) і четвертий (1949) роки 4–ї п'ятирічки. У свою чергу, це дало можливість в ході п'ятирічки підвищити доход порівняно з 1940 р. на 64%, а капіталовкладення – на 22% [35, с. 226–231].

Якщо вести мову про пріоритети економічної політики, то вони визначалися, насамперед, зовнішньополітичною стратегією. Це означало, що основні зусилля і в мирний час планувалося спрямовувати на розвиток важкої індустрії та ВПК. Підтримка всіх інших галузей мала здебільшого оперативно-тактичний характер і орієнтувалась на забезпеченні хоча б мінімально можливого співвідношення груп «А» і «Б» та нормалізацію фінансової системи.

Пов'язані з такими підходами ризики насамперед стосувалися перевантаження бюджету військовими замовленнями – найбільш матеріальноємкими й енергозатратними видами виробництва. Оскільки «оборонка» не проходила за окремими статтями, виокремити основні показники, що характеризували її розвиток, складно. Враховуючи значення ВПК для міжнародного статусу СРСР та реалізації його довгострокової геополітичної доктрини, можна зрозуміти готовність радянського керівництва йти на колосальні витрати. Однак з часом це призводило до відставання тих галузей, що обслуговували інші потреби суспільства. Тому поряд з економічними ризиками (їх посилював тягар, пов'язаний з наданням допомоги країнам «соціалістичного табору») цілком реально проступали соціальні. Те, що невдоволення соціально-економічними заходами уряду населення до часу виявляло його переважно в латентних і пасивних формах, свідчило не про гостроту невирішених проблем, а про вміння режиму утримувати народ у покорі, а в разі необхідності вдало маневрувати.

Водночас низку кроків, керівництва СРСР у сфері економіки та фінансів слід визнати вдалими. Вони дозволили стримати інфляційні процеси, нормалізувати грошовий обіг, визначити (у межах обраної стратегії) ударні напрями й об'єкти відбудови і порівняно швидко відновити індустріальний потенціал країни.

Концентрація всіх управлінських важелів у центрі виявилась однією з умов розв'язання тих завдань, що стояли перед державою. Командно-адміністративна система була якраз і пристосована до реалізації таких надзвичайних програм, хоча у звичайний час ці плюси перетворювались на мінуси.

Загальна характеристика політичних, економічних, соціальних, морально-психологічних чинників, що супроводжували відбудовний процес і визначали його особливості, дає підстави стверджувати, що за своїми масштабами, задіяними людськими, матеріальними та людськими ресурсами, значенням і перспективними наслідками він став унікальним явищем. Тому його комплексна наукова реконструкція потребує врахування максимально можливої кількості компонентів, рис і проявів цього феномену.

Список використаних джерел

1. Грегори Пол Политическая экономия сталинизма (перевод с английского) И. Кузнецова, А Макаревича – 2-е изд. – М., 2008.
2. Аверьянов Д.В. Функции и организационная государственного управления – К., 1979 р.; Сорокин Г.М. Планирование народного хозяйства СССР: Вопр. Теории и орг. – М., 1961.
3. Мизес Л. Социализм: экономический и социологический анализ – М., 1993; Hayek F.A. The Use of Knowledge Society // American Economic Review. 1945. Vol. 35. P. 510–550.
4. Inkeles A., Bawer R. The Soviet Citizen. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1959; Politics Work and Daily Life in the USSR: A Survey of Former Citizens/ Ed. By J. Millar. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
5. Granic D. Management of Industrial Firm in the USSR New York: Columbia University Press, 1954; Berliner J. Factory and Manager in the USSR. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1957.
6. Trembl V. Production and Consumption of Alcoholic Beverages in the USSR: A Statistical Study // Journal of Studies on Alcohol. 1975. Vol. 36 p. 285–320; Grossman G. The Second Economy of the USSR // Problems of Communism. 1977 Vol. 26 p. 25–40.
7. Nove A. The Problem of Success Indicators in Soviet Industry // Economic a. 1985. Vol. 25 p. 97; Gregory G. Restructuring the Soviet Economic Bureaucracy. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1999.
8. Berliner J. The Innovation Decision of Soviet Industry: Cambridge, Mass.: The MIT Press., 1990.
9. Grossman G. Scarce Capital and Soviet Doctrine // Quarterly Journal of Economics, 1953 vol. 67 № 3. P. 311–343.
10. Schroeder G. The Soviet Economy on Treadmill of Reforms // Soviet Economy in a Time of Change U.S. Congress Joint Economic Committee. Washington, D.C.
11. Цю позицію розділяють М. Елман і В. Контрович, які обґрунтовують її даними, отриманими шляхом інтерв'ю з колишніми представниками радянського істеблішменту. (Див.: Ellman M., Kontorovich V. The Destruction of the Soviet Economic System, Armonk, New York: Sharpe, 1998. – р. 3–29.)
12. Powel R. Plan Execution and the Workability of the Soviet №1 р. 69–73.
13. Жуков Ю.Н. Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков. – М., 2000; Шестаков В.А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов – М., 2006.
14. Радянська Україна 1947 – 12 лютого.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 23. – Спр.1424.
16. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945–1953. – М., 1992.
17. Дит. За: Кононенко В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.). Дис. Кандидат історичних наук 07.00.01./НАН України Інституту історії України – К., 2004.
18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр.768.
19. Безсмертя. Книга Пам'яті України – К., 2000. – 561 с.
20. Муковский И. Т., Лисенко О.С. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни – К., 1997. – 325 с.
21. Енциклопедія історії України – К., 2004 – Т. 2.
22. Історія України: Нове бачення. – К., 1996. – Т. 2.

23. Головка М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної Війни 1941–1945 рр./ Навч. Посібник. – К., 2002.
24. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – К., 1987.
25. Історія Української РСР у 8 т. 10 кн. – Т.1.
26. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно–економічної СРСР у роки Другої світової війни (1939–1945). – К., 2004.
27. Історія Української РСР у 8 т. 10 кн. – Т.1.
28. Культурное строительство в СССР. Стат. Сб. – М., 1956. – с. 116.
29. Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в Великой Отечественной войне. – М., 1971. – с. 466.
30. Історія Української РСР у 8 т. кн. 10.
31. Архіви України. – 1978. – №2. – С. 31–32.
32. Оксана Янковська. Соціальна політика держави очима робітників і селян.// В кн.: Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940–х – середина 1950–х рр.): колективна монографія. – К., 2010.
33. Українська Думка. – Лондон. – 1949. – Ч. 20.
34. Lasarea V., Gregory P./ Commissars and Cars: The Political Economy of Dictatorship // Journal of Comparative Economics. – 2003. – Vol. 31. №1.
35. Зверев А.Г. Записки министра. – М., 1973.

Ветров И.Г. Восстановительный период в Украине: политические, социально–экономические, морально–психологические факторы и вызовы того времени

Освещаются основные политические, экономические, социальные и морально–психологические компоненты возрождения индустриального потенциала республики в послевоенный период. Материал содержит анализ теоретических наработок ведущих историков и экономистов зарубежья, а также собственные интерпретации автором исследуемых процессов.

Ключевые слова: экономика, тяжёлая промышленность, индустрия, план, баланс, финансы, возрождение, социальная сфера, ВПК.

Vetrov, I.G. The restoration period in Ukraine: political, social, economical, morally – psychological factors and challenges of that time

This article is devoted for determination main political economical, social and morally – psychological components of revival of industry potential of republic in post–war period. This material contained by the analysis of theoretical works of foreign historians and economists and also interpretation of the probed processes.

Key words: economy, heavy, industry, plan, balance, finances, social sphere, military–industrial complex.